

De ‘Melkertbanen’ van de achttiende eeuw. Werkverschaffing in Breda in de tweede helft van de achttiende eeuw

door

VROUKJE MUNTJEWERFF-VAN DEN HUL

Inleiding

Anno 2002 kennen we het fenomeen Melkertbaan: gesubsidieerde werkgelegenheid bedoeld om mensen uit de bijstand te houden. De overheid gaat daarbij uit van het principe dat wie in staat is om met werken in zijn onderhoud te voorzien, daartoe ook verplicht is. In de achttiende eeuw brachten soortgelijke overwegingen stadsbesturen, armenfondsen en particulieren ertoe om werkgelegenheidsprojecten voor hun armen op te zetten. Veel verder reikt de overeenkomst niet, want de sociaal-economische en bestuurlijke situatie toen en nu is onvergelijkbaar.

Nu leven we in een verzorgingsstaat waar de centrale overheid door gerichte economische maatregelen streeft naar volledige werkgelegenheid. In de achttiende eeuw hoorde Breda tot de Baronie, die deel uitmaakte van veroverd gebied, namelijk de Generaliteitslanden. De Staten-Generaal droegen het hoogste bestuursgezag en de Raad van State ging over de financiën. De heer van Breda, sinds 1750 stadhouder, had zeer veel macht: hij verdeelde de ambten, benoemde de stads- en dorpsbesturen en inde tienden en cijzen (belastingen, renten en pachten). Baronie noch de stad Breda kende enige zelfstandigheid. In de praktijk werd de Baronie bestuurd door de Domeinraad van haar heer, de prins van Oranje. Pas in 1795 met de komst van de Fransen kwam hier een einde aan. De Baronie werd geïntegreerd in de Bataafse republiek en voortaan centraal bestuurd.¹

De Bredase bevolking groeide in de achttiende eeuw van 7.690 inwoners in 1699 tot 8.250 in 1795.² In het begin van de eeuw was Breda na 's-Hertogenbosch de belangrijkste handelsstad van Staats-Brabant. De stad was de schakel tussen de Hollandse stapelmarkt en het gebied van Luik, Aken en Maastricht. De voornaamste handelswaar bestond uit bier en lakens. Breda had in de Baronie het monopolie op de lakennijverheid. De meeste lokale ondernemers waren kleinhandelaren die het moesten hebben van leveranties aan het garnizoen.³ In de loop van de eeuw verviel Breda tot een kwijnend provincieplaatsje. Als oorzaken noemt de literatuur achtereen: de verzanding van de Mark, de teruggang van de handel op Luik en Maastricht, oorlogsomstandigheden, de opkomst van het platteland en de vermindering van het garnizoen. Door de economische malaise daalde de welstand van de bevolking terwijl het beroep op het openbare armenfonds steeg.

Het stadsbestuur had niet veel mogelijkheden om hier iets aan te doen, afhankelijk als het was van de Nassause Domeinraad. Dit stadsbestuur ofwel de magistraat

bestond uit een drossaard en negen schepenen, van wie er een als binnenburgemeester en voorzitter van de magistraat optrad, en een als buitenburgemeester belast was met het beheer van de stadsfinanciën. Sinds 1541 had Breda een tienraad: een permanent college van tien burgers, benoemd door de heer. Hun taken waren niet vastgelegd maar betroffen voornamelijk het adviseren over financiële aangelegenheden zoals het instellen of verhogen van belastingen.⁴

De toenemende armoede in Brabant bracht met zich mee dat steeds meer mensen die zich qua status en inkomen aan de rand van de samenleving bevonden, op drift raakten en in groepjes het platteland afstroopten op zoek naar werk of buit. Ook in de steden nam het aantal bedelaars toe. De Staten-Generaal en de Raad van State reageerden hierop met repressieve middelen: het uitvaardigen van plakaten tegen het bedelen en het organiseren van de jacht op bedelaars. De Domeinraad echter zag gaandeweg in dat alleen met repressie het probleem van de armoede niet opgelost kon worden. Na 1770 kregen de dorpen en de stad de aansporing om alles te doen om hun inwoners aan werk te helpen. Zo kwamen er verschillende 'armenfabrieken' van de grond.⁵ De meeste van die initiatieven was geen lang leven beschoren, maar Breda springt er wat dat betreft uit. De tapijtfabriek die in 1777 tot stand kwam, hield het twintig jaar vol en vond een vervolg in een drietal andere tapijtfabrieken. Waarom het in Breda wel lukte, in tegenstelling tot bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch waar ondanks verschillende pogingen in de achttiende eeuw niets van de grond kwam, is het onderwerp van dit artikel.

Het Bredase project werd geboren uit een unieke samenwerking van het stadsbestuur, het tuchthuis en het algemene armenfonds, de Aalmoezenie, onder druk van de Domeinraad. Deze verwevenheid van werkverschaffing met armenzorg en tuchthuis maakt het nodig eerst aandacht te besteden aan de oprichting van het tuchthuis en de structuur van de armenzorg, voordat we daadwerkelijk toekomen aan de stichting van de tapijtfabriek.

De oprichting van het tuchthuis

Al vanaf het midden van de zestiende eeuw namen de aantallen rondzwervende bedelaars en kleine criminelen toe onder invloed van veranderende opvattingen over liefdadigheid. De middeleeuwse opvatting dat armoede een van God gegeven lot was dat geduldig gedragen moest worden, was onder humanistische invloed verlaten. Armoede was, zo meende men nu, vaak het gevolg van het gedrag van de arme zelf, en liefdadigheid was niet bedoeld voor het zielenheil van de weldoeners. Humanisten als Juan Luis Vives maakten een onderscheid tussen 'waardige' en 'onwaardige' armen. De laatsten werden in staat geacht zelf in hun onderhoud te voorzien door te werken en hadden dus geen ondersteuning nodig. Dat gold ook voor de zwerfers die in de gasthuizen werden opgevangen. Veel middeleeuwse steden hadden zo'n voorziening voor rondtrekkende reizigers en pelgrims. Het wantrouwen tegenover deze vreemdelingen groeide en zij werden voortaan geweerd. Zo sloot het Bredase stadsbestuur in 1581 de passantenopvang in de Beyerd, omdat *onder schijn van pelgrimage, veel geboefte en kwaaddoeners hunnen opstal in de Beyaert namen*.⁶ De gasthuizen kregen een bestemming als ziekenhuis of oudeliedenhuis voor de eigen bevolking. De daklozen moesten zich voortaan zelf zien te redden.

Voor zwerfers die zich met criminele activiteiten in het leven hielden en daarbij tegen de lamp liepen, moest een oplossing worden gezocht, want de humanisten pleitten ook voor een andere manier van straffen dan het gebruikelijke brandmerken, geselen en executeren. De geleerde dichter en moralist Dirk Volckertszoon Coornhert schreef in 1573 het invloedrijke traktaat *Boeventucht ofte Middelen tot vermindering der schadelyke Ledighangers*. Boeven moesten worden opgesloten en met tucht en door het leren van een vak aangespoord worden hun leven te beteren. Zo kwam in Amsterdam in 1595 het eerste 'tuchthuis' in de Republiek tot stand. In het in 1597 voor vrouwen ingerichte 'spinhuis' werden zwerfsters, hoeren en dieveggen heropgevoed aan het spinnewiel.⁷

Het nieuwe model strafinrichting vond al snel navolging in verschillende Hollandse steden en in andere gewesten. In Staats-Brabant duurde het echter tot in de achttiende eeuw voor het eerste tuchthuis tot stand kwam. Nationale strafwetgeving en financiering ontbraken. Iedere stad had voor haar eigen strafinrichting te zorgen zoals dat ook het geval was met de gast-, wees- en bejaardenhuizen. Wel had 's-Hertogenbosch vanaf 1685 pogingen in het werk gesteld om een tuchthuis van de grond te krijgen, maar de stad en de Meierij konden het niet eens worden over de kostenverdeling.⁸ Een tuchthuis was niet louter een stedelijke aangelegenheid want de plattelandsbevolking, die geregeld werd geterroriseerd door rondzwervende bendes, had er nog meer belang bij. De dorpen moesten dus een aanzienlijke bijdrage in de kosten leveren.

In de Baronie van Breda was de samenwerking tussen stad en land beter geregeld dan in de Meierij, zodat op 8 maart 1706 de Staten-Generaal een rekest in behandeling kon nemen waarin het stadsbestuur en de besturen van de dorpen en vrijheden in de Baronie, toestemming verzochten een *tughthuys voor beide de sexen* op te richten. De overlast van troepen rondzwervende dieven, bedelaars en vagebonden in de Baronie was zó groot geworden *dat het voor de goede ingesetenen aldaer ten uytterste hart ende ondraegelijck valt, werdende niet alleen dagelijcx aldaer geweldigh huijsbraken gedaan ende de inwoonders op eene tijt van al thaare berooft, maar oock de ingesetenen, die soo inde Dorpen als wel voornaementlijck aende uijthoucken, aan heijden en kanten eensaem woonen, door de bedelaers gedwongen worden alles te geven, wat maar begeeren off eysschen, uijt vreesse dat anders geweldigh bestoolen, off dat nogh meer gevreesst wort, affgebrant*. Drie categorieën delinquenten wilden de rekestranten in hun inrichting opsluiten:

- bedelaars en vagebonden die *gesont lijffs langhs Stadt of lant gaen beedelen*;
- dieven, in plaats van ze langdurig te verbannen;
- veroordeelden die, hoewel verbannen, zich in de voor hen verboden plaats vertoonden.⁹

Op 12 januari 1707 verleenden de Staten-Generaal het octrooi tot oprichting van een tucht- en spinhuis te Breda. Daarbij werd ook het reglement goedgekeurd.¹⁰ De voornaamste bepalingen hierin hebben betrekking op het bestuur: er zullen twee regenten zijn uit de magistraat van Breda en drie uit de dorpen in de Baronie en twee regentessen uit de stad. Dit is het bestuursmodel dat bij oudeliedenhuizen en weeshuizen gebruikelijk was. Een binnenvader en -moeder, een meid en een knecht, allen inwonend, vormden het personeel. Het tuchthuis werd ondergebracht in de voormalige lakenhal op de hoek Halstraat/Oude Vest (later Wapenmagazijn,

nu kapsalon). De eertijds bloeiende lakennijverheid was in verval geraakt en de hal stond al enige tijd leeg.

Het reglement noemt kaarden en spinnen als werkzaamheden die de gedetineerden, zowel mannen als vrouwen, kunnen verrichten. Maar het gebouw was te klein om grootschalige activiteiten op te zetten, als het al zou lukken om hiervoor opdrachtgevers te vinden. Naast wat wolspinnen voor plaatselijke lakenhandelaren kwam het werk neer op opdrachten van particulieren zoals breiwerk, naaiwerk en visfuiken breien. De continuïteit, nodig omdat het werk van de gevangenen de economische kurk was waarop het huis dreef, ontbrak. De regenten bleken niet in staat voldoende arbeid voor de tuchtelingen aan te trekken. In 1720 besloten de autoriteiten daarom over te gaan op een systeem van aanbesteding, zoals dat ook elders geïmplementeerd werd. Tegen een aanneemsom van f 600,- nam binnenvader Zacharias van Eck op zich de gevangenen van al het nodige te voorzien en te zorgen voor voldoende geregelde arbeid, van de opbrengst waarvan alleen hij profiteerde. Naast ambtenaar was hij nu ook zelfstandig ondernemer. Voortaan ging de binnenvader als 'directeur' door het leven.¹¹

Directeur van Son verschijnt op het toneel

Het systeem van aanbesteding moet bevredigend hebben gewerkt, want elke zes jaar werd een nieuw contract gesloten, in 1758 met Daniel Calvert. Deze was gehuwd met Adriana van Son. Toen Calvert in 1762 overleed, nam Adriana niet alleen de leiding over, maar sloot ze ook een nieuw contract, ingaande 1 november 1764, voor de volgende zes jaar.¹² Mogelijk viel de taak van tuchthuisdirectrice haar te zwaar want in 1766 vestigde haar broer, Pieter van Son, zich in Breda. Nadat hij het burgerrecht van de stad verkregen had, werd Pieter in 1768 directeur tegen een aanneemsom van f 600,-. Van Son was net als zijn zwager en zus gereformeerd, in die tijd een voorwaarde voor het bekleden van een openbare functie. Adriana bleef bij haar ongehuwde broer in het tuchthuis wonen, samen met een dochter uit het eerste huwelijk van Calvert. Als bijzondere bepaling was in het contract met Van Son opgenomen dat hij verantwoordelijk was voor de opvoeding van Adriana's minderjarige stiefdochter, Catharina Calvert.¹³

Een gruwelijke gebeurtenis

In de nacht van 7 op 8 april 1774 brandde het tuchthuis geheel uit. Zeven vrouwen die op de bovenverdieping opgesloten zaten, kwamen jammerlijk om het leven. Een achtste vrouw die op het nippertje gered kon worden, nam in de consternatie de benen. De autoriteiten van stad en land van de Baronie besloten al snel het tuchthuis niet alleen te herbouwen maar ook aanzienlijk uit te breiden. Daarvoor werd het buurhuis in de Halstraat (nu Halstraat 29) aangekocht. Philip Willem Schonck, de bouwmeester van de prins van Oranje, kreeg van de Domeinraad opdracht de tekeningen en het bestek van metselaar Augustinus Canters te beoordelen.¹⁴ Het duurde tot mei 1777 voordat het nieuwe huis klaar was. De landlopers en bedelaars moesten in de tussentijd worden opgesloten in de Gevangentoren aan de Oude Vest,

die daar allerminst op berekend was. En dat terwijl het aantal bedelaars toenam door de voortgaande verarming in de Republiek. Veel mensen raakten daardoor op drift en kwamen terecht in stad en land van Breda.

Maatregelen tegen het bedelen

Om het bedelen tegen te gaan had Prins Willem V op 11 december 1774 het reglement tegen het bedelen van 25 december 1682 hernieuwd. Aalmoezen geven werd verboden op straffe van een boete van *f* 3,- ten behoeve van de Armenkas. Aan het begin van elke maand zou de *Armbosse* rondgaan. Alle bedelaars moesten zonder pardon op water en brood in het tuchthuis worden opgesloten.¹⁵ De Nassause Domeinraad vond dat niet voldoende en drong er herhaaldelijk bij het stadsbestuur op aan om werkgelegenheid voor de armen te scheppen om het bedelen en het beroep op ondersteuning te laten afnemen.

De gedachte om door het scheppen van werk armoede en de kwalijke gevolgen daarvan te lijf te gaan, was niet nieuw. Het stoelde op de ideeën die de Spaanse humanist Juan Luis Vives in 1526 had ontwikkeld in zijn tractaat *De subventionem pauperum* (Over de ondersteuning van de armen). Hij wilde de armoede bestrijden door het verschaffen van werk waarvoor de overheid moest zorgen, een verrassend modern standpunt. De stedelijke overheid zou volgens Vives de zorg voor de armen van de Kerk moeten overnemen. Daarmee zouden de doelmatigheid en rechtvaardigheid zijn gediend. Vives nam dus duidelijk afstand van de Kerk en haar kloosters. Op 7 oktober 1531 vaardigde de landsheer, keizer Karel V, een ordonnantie uit waarin bepalingen stonden om het bedelen tegen te gaan. De inkomsten van alle liefdadigheidsinstellingen zouden in een *gemeene borsse* worden samengebracht. Breda is een van de weinige steden in de Nederlanden waar de ordonnantie van de keizer werd doorgevoerd, waarschijnlijk omdat Vives in die tijd aan het hof te Breda verbleef als leermeester van Mencia de Mendoza, de vrouw van Hendrik III van Nassau, heer van Breda. Hendrik, een van de gouverneurs van Karel V, stond open voor de nieuwe ideeën van humanisten als Vives.

In 1536 gaf Hendrik III opdracht alle middelen bestemd voor de armenzorg in Breda onder het beheer te brengen van een Aalmoezenierskamer. Drie aalmoezeniers: twee burgers van de stad en een lid van het stadsbestuur, bijgestaan door een rentmeester gingen de kamer besturen. Hun taak was de inzameling van giften te organiseren en de wekelijkse uitdelingen te doen. Armen moesten aan het werk worden gezet en kinderen naar school gestuurd. Van de laatste twee voornemens kwam niet veel terecht, maar de Aalmoezenierskamer bleef bestaan tot 1792, toen een splitting plaats had in een gereformeerde en een rooms-katholieke aalmoezenie.

De Aalmoezenie in de achttiende eeuw

In de achttiende eeuw vormde de armenzorg steeds meer een strijdpunt tussen rooms-katholieken en gereformeerden. Omstreeks 1740 kwamen er drie rooms-katholieke en drie protestantse regenten en twee aalmoezeniers die de uitdelingen deden. Zij moesten in de gaten houden dat hun geloofsgenoten gelijk behandeld wer-

den. Daarvoor diende een precies omschreven aanvraagprocedure. Een verzoekschrift om bedeling, pro deo opgesteld door een procureur, kwam binnen bij de magistraat, die vervolgens de regenten opdracht gaf een onderzoek in te stellen naar de omstandigheden van de arme. Een verslag met een advies over de hoogte van de bijstand kwam weer terug bij de magistraat, die besliste. Uit deze procedure valt af te leiden dat er in Breda geen sprake was van kritiekloze bedeling. Dat was namelijk de opvatting van veel achttiende-eeuwse tijdgenoten.

Onder invloed van de ideeën van de Verlichting zochten kritische burgers een verklaring voor het verval van handel en nijverheid na de roemruchte Gouden Eeuw. Zij meenden de oorzaak vooral te bespeuren in moreel verval. Enerzijds betrof hun kritiek de regentenkliek die te weinig initiatieven toonde en te veel op hun geld bleef zitten, anderzijds bestond er een groot leger van in hun ogen onnutte, want werkloze en klaplopende armen. Dat laatste zou een gevolg zijn van het kritiekloze opereren van langs elkaar heen werkende liefdadigheidsinstellingen. Door deze ongerichte en te overvloedige bedeling zou in de loop der eeuwen een onderklasse ontstaan zijn, bestaande uit *een gedegenereerd bedelden-proletariaat, ongezond en onkundig, fysiek minderwaardig en arbeidsschuw*.¹⁶ Ook onderontwikkeling speelde een rol, zodat volgens een waarnemer *een groot gedeelte van deze ongelukkigen niet dan in gedaante van het redeloze vee te onderscheiden zijn*.¹⁷ Uiteraard kregen de kinderen van deze paupers de techniek van het bedelen en stelen met de paplepel ingegoten. Zo werd armoede gekoppeld aan onmaatschappelijkheid en criminaliteit. *De onzorgvuldige liefdadigheid die het bestaan en de toename van een groep onmaatschappelijke profiteurs in de hand werkte, had bij velen uit de lagere klasse de prikkel tot arbeid ondergraven. De royale steun van de armenzorg was de kurk, waarop men zorgeloos dobberde op de stroom van het leven, waarbij men zich geen zorgen maakte voor de dag van morgen*.¹⁸ Aldus de conclusie van Van den Eerenbeemt die in *Armoede en Arbeidswang* de beleving van het verschijnsel armoede bestudeerde aan de hand van uitlatingen van achttiende eeuwse tijdgenoten. Dat levert een vertekend beeld op want de doodarme 'onderklasse' liet geen geschreven documenten na. De straatarme paupers met hun ondervoede kinderen zullen zich in het beeld dat de elite van hen had, niet herkend hebben.

In de loop van de achttiende eeuw kwam de Aalmoezenie enkele malen in liquiditeitsproblemen die niet alleen te wijten waren aan de groei van het aantal bedelden maar ook aan de slordige administratie en het onvoldoende toezicht op het binnenkomen van rogge- en geldrenten en pachten. In 1768 moest de oplossing komen van maatregelen als het afsluiten van een geldlening om de uitbetalingen gaande te houden en het opnieuw aanstellen van een rentmeester. Twaalf jaar eerder, in 1756, was de rentmeester ontslagen om zijn traktement uit te sparen. Twee aangevozen vrijwilligers uit de gegoede burgerij zouden voortaan de administratie voeren. Sommige burgers verkozen echter *liever de Stadt te verlaten dan die post op zich te nemen*!¹⁹ Zij moesten namelijk f 200,- tot f 300,- renteloos voorschieten voor de dagelijkse uitgaven en dat ging sommigen te ver. In 1774 had de nieuwe rentmeester f 2.000,- waarvoor geen dekking was uit eigen middelen voorgeschoten.

Op dat moment ging een lid van de Domeinraad, Andreas Ardesch, zich, gevraagd of ongevraagd, met de zaak bemoeien. In een *Memorie weegens de gedelabreerde gesteltheid der Finantien van den grooten off aalmoezeniersarmen binnen de stad Breda* stelde hij twee punten aan de orde. Ten eerste moesten er middelen gevonden worden om de rentmeester terug te betalen en ten tweede diende het jaarlijkse tekort, f 4.339,- gemiddeld over de laatste vijf jaar, teruggedrongen te worden. Wat het eerste punt betreft, stelde hij voor om een extra collecte te houden *langs de huysen* met open schalen en die apart bij gereformeerden en katholieken aan te bieden. Ardesch had namelijk de financiële situatie geanalyseerd en was tot de conclusie gekomen dat de katholieken veel te weinig bijdroegen aan de armenzorg. Brachten de collecten in de gereformeerde kerken jaarlijks f 3.500,- op, in de katholieke kerken was dat maar f 1.200,-. Dat terwijl er van elke vier bedeelden er drie katholiek waren en maar een gereformeerd. Een verplichte bijdrage, een soort armenbelasting, wees hij echter af. Dat zou mogelijk *een groot gemor en een generaal misnoegen onder de Roomse Borgeren en Ingesetenen* doen ontstaan.²⁰ De extra collecte kwam er op 20 maart 1775 en een volgende op 30 oktober van dat jaar, maar op verzoek van de roomse aalmoezenierengenten werd afgezien van rondgaan met aparte schalen.²¹ Zij hadden er geen behoefte aan de tegenstelling tussen de gelovigen op de spits te drijven.

Het tweede punt, terugdringen van het tekort, kostte meer hoofdbreken. Ardesch gaf verschillende wenken voor verbetering van de boekhouding. Onder meer adviseerde hij elk jaar de rekening op te maken in plaats van eens in de vijf jaar, om zo een beter overzicht te houden. Maar vooral dienden de uitgaven verminderd te worden. Behalve de gebruikelijke methoden zoals het verwijderen van bedelaars van buiten de stad en het controleren op akten van indemniteit, kwam hij met een opmerkelijk nieuw voorstel. Er moest een werkhuis opgericht worden *off sodane Fabriquen en Trafiquen(...)* waar door arme Personen in staat sijnde om te kunnen werken, de kost kunnen winnen. Zolang dat werkhuis er nog niet was, zouden de ambachtslieden onder de bedeelden gedwongen moeten worden een baas te zoeken. Ongeschoolden konden volgens Ardesch aan eenvoudige werkzaamheden gezet worden zoals

- touw uitpluizen om daarmee schepen te breeuwen, zoals dat in Vlissingen met succes gebeurde;
- brandhout hakken;
- houten pennen en hakken voor de schoenmakerij maken, geschikt voor oude lieden die geen zwaar werk konden doen;
- doodkisten maken voor de armen, door werkloze timmerlieden;
- speciaal voor vrouwen: wolspinnen en breien van grove kousen, handschoenen en mofjes.

Dat alles tegen *convenabel loon en geringe premie om te encourageren*. Ardesch zag wel in dat niet alle bedeelden vrijwillig zouden meewerken. Bij weigering moest de bedeling worden ingetrokken omdat *sonder sodane middel van constrainte alles te vergeefs soude weesen*. Om de controle in de hand te kunnen houden, stelde hij voor alle be-

deelden tot 60 jaar te merken met *een Teeken* op de linkerarm. Elke drie maanden moeten de bedeeden met hun kinderen boven de tien jaar zich melden bij de magistraat. Die zal dan nagaan wie er kan werken.²² Er zijn geen aanwijzingen dat dit voorstel door de magistraat is overgenomen.

Het valt op dat de denigrerende toon ten opzichte van de arme sloebers zoals we die aantreffen in dergelijke verhandelingen in 's-Hertogenbosch²³ in de nota van Ardesch ontbreekt, hoewel betutteling en bevoogding hem niet vreemd zijn. Hij onderkende dat de hoofdoorzaak van armoede en bedelarij gelegen was in het ontbreken van werk en hij zette zich in om daar verbetering in te brengen. Het is vooral aan zijn vasthoudenheid te danken dat er in 1775 een spinschool van de grond kwam, gevolgd door de tapijtfabriek. Regelmatig oefende hij druk uit op de magistraat om *op het spoedigste eenige bequaame middelen gelieve te beramen om de daartoe in staat zijnde Arme Lieden aan het werk te helpen, om eenig daggeld tot soulaes van de Armen Casse te verdienen.*²⁴

Aanvankelijk nam de magistraat een en ander voor kennisgeving aan. Er werden zelfs in strijd met het bedelverbod uit 1774 weer veel loodjes om te mogen bedelen²⁵ uitgedeeld als middel om de aalmoezeniekas te ontlasten. Dat was Ardesch ter ore gekomen. Hij gaf opdracht uit de magistraat een commissie te benoemen om het bedelreglement uit te voeren maar de belangrijkste aansporing was weer *op het serieuze bedagt te zijn tot het vinden van differente gepaste werken voor de Arme Lieden*. Een maand later volgde weer een aanmaning.²⁶

Werkverschaffing, een verlicht idee

De voortdurende aandrang van domeinraad Ardesch om voor werk te zorgen past in het tijdsbeeld. Onder invloed van het Verlichtingsdenken in de tweede helft van de achttiende eeuw kreeg het pauperisme meer aandacht. De patriottische vernieuwers zochten naar andere oplossingen dan repressie voor de vaak als ondraaglijk ervaren bedelarij. Zo beschreef *eenen Borger van 's Bosch*, A. J. Vereyck in 1785 het bedelen aan de Hinthamer en de Vughterpoot: *Geen buytenman of boerin kan de stad uytkoomen of moet van zijn karig daggeld nog den leediggangers eene soort van tiende geven, alsof zij anders niet genoeg moeten missen van hun in het zweet gewonnen brood; geen wandelaar kan voorbijgaan of ziet zig aangevallen, niet door een of twee, maar door een of twee dozijnen van die nutteloose en lastige eysschers.*²⁷

Rondzwervende bedelaars betekenden een gevaar voor de beter gesitueerden. De overheid als hoeder van de belangen van deze laatste groep, zag alleen een politionele taak voor zichzelf weggelegd, zoals het uitvaardigen van ordonnanties tegen het bedelen, aanstellen van een 'armenjager' en opsluiten of verbannen van bedelaars. Deze afwerende houding tegenover veronderstelde profiteurs is echter van alle tijden. In 1516 protesteerden de meesters van het Bredase Gasthuis en de heiligegeestmeesters bij de heer van Breda over de grote toeloop van vreemdelingen. Voor hen zijn de armenfondsen niet bedoeld want die zijn *voir die armen van Breda gedoteert en gefundeert*. Het stadsbestuur trof daarop maatregelen om de toestroom van vreemdelingen te stoppen.²⁸ En in 2002 gebeurt dat nog steeds volgens een krantenbericht: *Heerlen stelt paal en perk aan de toestroom van daklozen* (de eigentijdse naam voor zwer-

vers) naar deze gemeente door hun uitkeringen te verlagen. Daklozen zouden vooral naar de stad komen vanwege de relatief hoge bijstandsuitkering.²⁹

De spinschool

De aansporingen van Ardesch hadden uiteindelijk succes. Op 15 mei 1775 deelde stadhouder Damisse in de magistraatsvergadering mee dat hij gesproken heeft met de directeur van het tuchthuis, Pieter van Son. Bedreven als deze was in het zoeken naar werk voor de 'tuchtelingen' had hij, nu hij tijdelijk buiten functie was omdat het tuchthuis na de brand weer herbouwd moest worden, zich ingespannen voor een werkloosheidsproject. Van Son had Damisse meegedeeld *dat hij een vrouwspersoon van Schoonhoven konde bekoomen, die een seeker wolspinderij waervan een fabricq te Schoonhoven was, aan de Arme Lieden soude komen Leeren*. De stad moest zorgen voor spinnewielen en een werkruimte en voor haar loon van f 7,- per week plus reiskosten 'heen en wederom'.³⁰ Dat bleek geen enkel probleem. De spinschool kreeg onderdak in een schuur van de glasblazerij van Pieter Huysers aan het Achterom, die hij gratis aan de Aalmoezenie had aangeboden *voor het handwerk der Arme Lieden*.³¹ Huysers, een oud-aannemer, had in 1765 de glasblazerij gesticht op een terrein waar ook in de zeventiende eeuw een glasblazerij had gestaan. Begin 1775 werd het bedrijf stilgelegd omdat het niet meer floreerde.³²

Op de stadsrekening van 1776 komt een bedrag voor van 52 gulden, 8 stuivers en 4 penningen voor *verscheide arbeiders die gewerkt hebben om de schuur van Huijzers tot een spinderij te appropriëeren*, terwijl aan Van Son nog een bedrag is nabetaald voor *de gemeene spinderije*.³³ De spinschool ging van start maar zou niet lang op die plaats blijven want in 1779 werden de gebouwen van de glasblazerij gesloopt. De spinnerij zal toen al gevestigd zijn geweest in het Stadshospitaal aan de Oude Vest, waar Van Son in 1777 zou starten met zijn koehaartapijfabriek.

Orde op zaken bij de Aalmoezenie

In 1777 volgde de instelling van de commissie *in de zaaken van de Aelmoesenie Armen tot redressering van de vervallene finantien en desolaten toestand van desen Stads Aelmoesenij Armen*, die het bedelreglement moest uitvoeren. Twee leden van de magistraat, twee van de tienraad en twee regenten van de Aalmoezenie maakten er deel van uit.

De opdracht aan de commissie luidde *bijzondere kennisse te neemen van alle de arme personen, derselver middelen van bestaan en waare nooddruft ten einde de uitdeelingen zoodanig te schikken dat niet de leediggangers die in staat zijn om te kunnen werken maar alleen de waare behoefte en noodlijdende na behooren werden onderhouden*.³⁴ Deze 'aalmoezenie-commissie' ging zich nu bezig houden met de werkverschaffing, een teken dat het de magistraat ernst was.

Al die aandrang om voor werk te zorgen, roept de vraag op welke bedeelden men eigenlijk op het oog had. In het archief van de Aalmoezenie bevinden zich 180 verzoekschriften om steun uit de periode 1772-1779 die alle, na onderzoek, gehonoreerd zijn. Bij nadere beschouwing van de soms hartverscheurende brieven blijkt dat

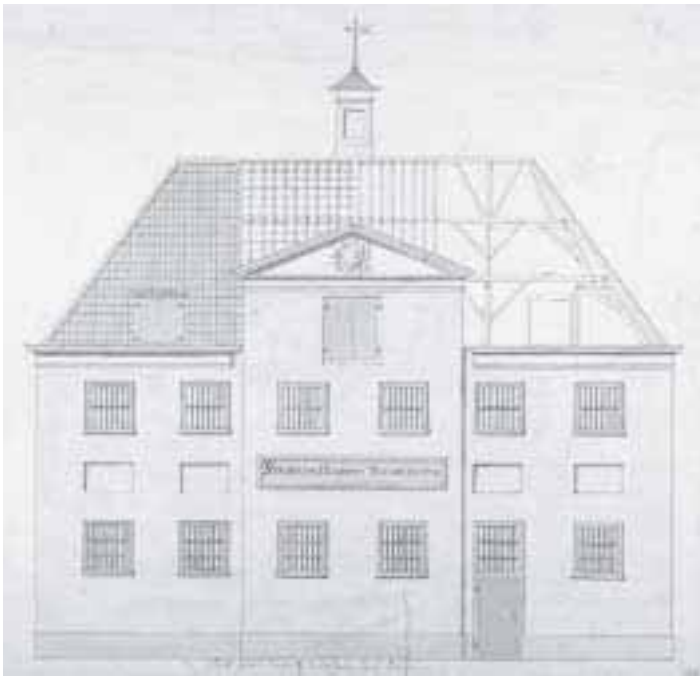
het mensen zijn uit de traditionele groepen armen, zoals ouderen, zieken, moeders met jonge kinderen en een enkele huisvader die tijdelijk zonder werk is of een arbeidsongeval heeft gehad.³⁵ De veronderstelde lui lakken zijn er niet bij. De bijstandsnorm bedroeg in de jaren zeventig per week 4 stuivers en een brood voor een alleenstaande, 8 stuivers en 2 broden voor een moeder met kinderen en 12 stuivers en 2 broden voor een gezin.³⁶ De bedeling was een fractie van het weekloon van een ongeschoolde arbeider en hoogstens aanvullend op andere inkomstenbronnen waaronder bedelen.

De koehaartapijten doen hun intrede

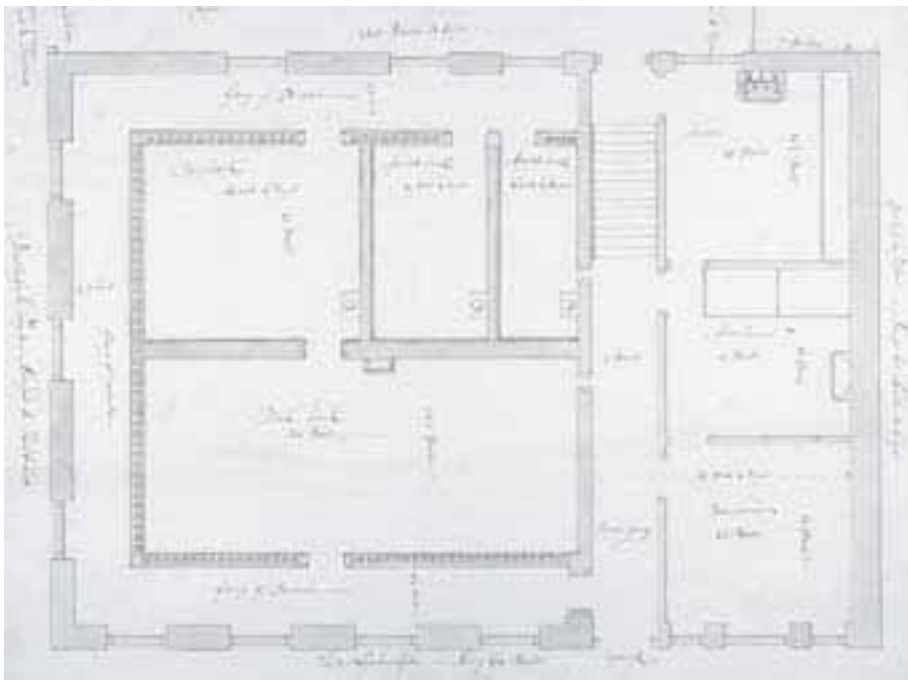
Omdat bedelen als alternatieve overlevingsstrategie nu niet meer geduld zou worden, moesten steeds meer armen aan het werk. Weer bracht Pieter van Son uitkomst. Hij wilde met financiële steun van de stad en met medewerking van de Aalmoezenie een voor Breda geheel nieuwe tak van nijverheid opzetten, namelijk het spinnen van koehaar en het weven van vloertapijten daarvan. De beperkingen van het gildewezen – er bestond in Breda een lakengilde – maakte het Van Son onmogelijk zijn wolspinnerij met een wollenstoffenweverij uit te breiden. Vandaar dat hij zijn toevlucht nam tot een niche in de textielfabricage.

Het betekende een innovatie in de stedelijke nijverheid van Breda. In die tijd kwamen vloertapijten en traplopers ook bij de gewone man in zwang. Er ontstond behoefte aan een goedkope versie in plaats van de handgeknoopte wollen exemplaren die bij de elite thuis op de vloer lagen. Koehaar als afvalproduct van de leerlooierijen was een goedkoop materiaal. Het inrichten van zo'n tapijtfabriek vereiste geen grote investeringen en was door het arbeidsintensieve karakter van het spinnen uitermate geschikt als werkverschaffingsproject. Van Son had zich verzekerd van de medewerking van de Hilversumse tapijtwever Barend Bollebacker. Diens taak zou het zijn om het gesponnen koehaar in tapijten om te zetten en anderen die kunst bij te brengen. Eind 1777 kreeg de aalmoezeniecommissie het groene licht van de magistraat om met Pieter van Son en Barend Bollebacker overeenkomsten aan te gaan. Daarbij werd ook in principe besloten om een subsidie toe te kennen.³⁷ Het stadsbestuur had veel vertrouwen in het slagen van de onderneming. Ze subsidieerde het bedrijf ondanks een torenhoge stadsschuld.³⁸

Uit het contract blijkt het wederzijds belang van de onderneming. Het werd op 11 juli 1778 afgesloten tussen buitenburgemeester Van Persijn in aanwezigheid van twee tienraadsleden enerzijds en Pieter van Son in zijn dubbelfunctie van tuchthuisdirecteur en entrepreneur van de *onlangs opgerigte hairspinnerij en fabricq van vloerkleden* anderzijds. De nieuwe 'Stadsfabricq' werd ondergebracht in het Stadshospitaal aan de Oude Vest, naast het Gereformeerd Burgerweeshuis. De stad droeg geen enkel risico maar kon ook geen aandeel in de winst claimen. Van Son was verplicht alle mannen, vrouwen en kinderen die door of namens de Aalmoezenie werden gestuurd, te accepteren, ook al waren ze niet armlastig. Hij moest ze aanhoudend werk verschaffen en prompt wekelijks de lonen uitbetalen. Dat stukloon bedroeg twee stuivers (1 stuiver = 5 cent) per pond voor goed gesponnen haar, mits de spinner zelf het twernen en kaarden deed. Liet hij dat door anderen doen dan volgde een korting van drie

1. Het tuchthuis, gevel aan de Oude Vest. Ontwerptekening door A. Canters, 1775.

2. Plattegrond van het tuchthuis met werkhoeek en slaaphoeken na de brand van 1774.

duiten (1duit = 0,62 cent) per pond gesponnen haar. Per week moest een tabel volgens vastgesteld model worden ingeleverd waarop per spinner de hoeveelheid gesponnen haar en de verdiensten stonden vermeld. (Helaas is van deze tabellen zelfs geen snipper bewaard gebleven). Mocht Van Son in gebreke blijven de lonen uit te betalen dan vervielen de niet geringe voordelen. Die bestonden uit het gratis gebruik van een ruimte in het Stadshospitaal waarvan het onderhoud en de verwarming ten laste van de stadskas kwamen. Verder een bijdrage van *f* 50,- voor spinnewielen en andere gereedschappen, en een wekelijkse loonkostensubsidie van zes stuivers voor de arbeiders die het spinnen nog moesten leren. Voor meesterwever Bollebacker was een loonsubsidie van *f* 100,- per jaar beschikbaar voor de tijd van zes jaar en voor de meesterknecht van de spinnerij *f* 300,- voor de eerste twee jaar en daarna nog vier jaar lang *f* 150,-. Meesterwever Bollebacker en de *spindersknecht* kregen vrijdom van alle *Burgertogten en -Wachten* (schutterijverplichtingen) en Bollebacker mocht gratis wonen in een huisje van de Aalmoezenie *op den Cingel bij het Oude Vrouwenhuis*. Tenslotte kreeg Van Son nog een renteloze lening van *f* 4.000,- uit de stadskas, met zijn huis in Zwijndrecht als onderpand.³⁹

Maar het belangrijkste van het contract was wel dat Van Son het alleenrecht kreeg op het fabriceren van vloerhaartapijt en *Hilversomsche baayen* in de Baronie op basis van een octrooi door de heer aan de stad verleend.⁴⁰ Uit de octrooiaanvraag blijkt wie er geacht werden in de stadsfabriek te gaan werken: de daartoe in staat zijnde armen *moeten* en andere *Persoonen en Kinderen, behoorlijk van den Armen gesepareert, kunnen* er terecht *ten einde niet alleen aan die Geene welke andersints bij gebrek aan genoegzaam werk, tot den armen staat zouden vervallen maar ook den anderen, genegen sijnde een dagelijkse stuijver te winnen, geleegentheid te geeven om een goed Dagloon te verdienen.*⁴¹ Het valt op dat armoede hier niet aan luiheid, maar aan gebrek aan werk wordt toegeschreven, een realistischer benadering van het armoedeprobleem en waarschijnlijk de invloed van domeinraad Ardesch.

Drie partijen spinnen garen bij deze onderneming: Van Son was op basis van het contract verzekerd van voldoende goedkoop personeel, de Aalmoezenie raakte een aantal bedelden kwijt en de stad hoopte op minder bedelaars, terwijl ze weinig risico liep. Hoe de werknemers erover dachten weten we niet, maar zeker is dat ze niet altijd even gemotiveerd waren, zoals blijkt uit de toestemming die stadhouder Damisse van de magistraat kreeg om *omwilligen om in de Stadsfabricq te werken en die liever bedelen of zich in de fabriek slecht gedragen*, op water en brood in de Gevangentoren op te sluiten.⁴²

Meesterwever Bollebacker

Tussen Van Son en twee magistraatsleden enerzijds en Barend Bollebacker anderzijds werd een apart contract gesloten, ingaande 1 mei 1778 voor de tijd van zes jaar. Binnen die tijd kon hij alleen om dringende redenen worden ontslagen en alleen met toestemming van de magistraat en de Aalmoezenie. Als de fabriek onverhoopt zou moeten sluiten, zou Bollebacker een gouden handdruk krijgen van *f* 50,-. Hij werd meesterknecht van de tapijtweverij en moest zich met *schuldige vlijt* inspannen om goed werk te leveren. Zijn taak was het de knechten te instrueren en te

controleren. De werktijden werden nauwkeurig geregeld en kwamen overeen met *wat ter steede gebruikelijk is*. Dat betekent 's zomers van vijf uur 's morgens tot zeven uur 's avonds met drie keer een half uur schafttijd en 's winters van zeven of acht uur 's morgens tot acht of negen uur 's avonds. Als Bollebacker een vrije dag wilde hebben *ter sijner uitspanninge of andersints* dan kon dat mits die tijd weer werd ingehaald en het werk in de fabriek dat toeliet. Van Son zou hem *f* 6,- loon per week uitbetalen.⁴³ In 1779 keurde de magistraat goed, op voorstel van de Aalmoezenie, dat Bollebacker ook de *geconfineerdens in den tugthuuse* het tapijtweven zou leren. Hiervoor kreeg hij gratis het poorterschap van de stad.⁴⁴

Nu de tapijtfabriek een feit was, konden in 1779 de bedelloodjes worden ingetrokken, wat eerder niet mogelijk was door de slechte stand van de armenkas. Per plakkaat werd uitvoering gegeven aan het bedelreglement van 1774: bedelen en het geven van aalmoezen werden verboden, het laatste op straffe van een boete van *f* 3,- voor de 'Arm Bosse'.⁴⁵

De bedrijfsvoering

Helaas is er niets bewaard gebleven van het bedrijfsarchief, zodat we van de gang van zaken en van het rendement niet veel weten. In de magistrataatsnotulen na 1780 vinden we nauwelijks meer iets over de stadsfabriek. Dat zal betekenen dat de zaken goed liepen. Een aanwijzing daarvoor vinden we in Oosterhout. Daar werd in de katoenspinnerij van de magistraat en het algemene armenfonds van juni 1781 tot januari 1782 voor Van Son koehaar gesponnen. Blijkbaar was de spincapaciteit in Breda onvoldoende. In die tijd werd 3180 pond haar verwerkt. De kinderen in de spinnerij verdienden 1 stuiver per pond gesponnen haar, terwijl Van Son het haar afnam voor 9,5 cent.⁴⁶

In november 1781 bezocht de Engelsman John Howard op zijn rondreis langs Europese strafinrichtingen het Bredase tuchthuis. Hij trof daar 15 mannen en 4 vrouwen aan. *They were employed on a coarse carpeting like the Scotch carpeting, but much cheaper. The specimen I purchased cost only eleven stivers (or a shilling) their ell, which is two feet four inches.*⁴⁷ Waaruit we mogen concluderen dat er in het tuchthuis behalve gesponnen ook geweven werd. Dit in tegenstelling tot wat Hallema beweert in zijn beschrijving van het Bredase tuchthuis.⁴⁸

In 1782 was er verschil van mening wie de kosten moest betalen van het repareren van de verfketel die in de spinnerij in het Stadshospitaal stond. Op verzoek van de aalmoezeniecommissie betaalde de stad *f* 80,- voor het maken van een rooster in het fornuis om de verfketel op te zetten, een verbetering van het verfproces. Het jaar daarop kreeg Van Son een garantie van de stad voor een lening van *f* 2000,- voor uitbreiding van zijn onderneming.⁴⁹ In 1785 moesten de lokalen in het Stadshospitaal ontruimd worden omdat het garnizoen ze nodig had als militair hospitaal. De fabriek werd verplaatst naar het zogenaamde Oude Vrouwenhuis in de Molenstraat, een deel van het voormalige klooster van de Zwarte Zusters, dat sinds 1510 in gebruik was bij de Aalmoezenie. In het andere deel was het Gereformeerd Burgerweeshuis ondergebracht.

Het tuchthuiscontract met Van Son werd elke zes jaar verlengd, in 1791 voor

het laatst. Van Son had in een brief aan de magistraat laten weten dat zijn gevorderde leeftijd het nodig maakte dat hij assistentie kreeg. Hij wilde zijn beide neven, Adriaan Joris van den Heuvel en Adrianus Siering, in de directie opnemen met de bedoeling dat Van den Heuvel hem te zijner tijd zou opvolgen.⁵⁰ In het contract van oktober 1791 werd Van den Heuvel aangewezen als eerste assistent en Siering als tweede. Ze mochten bij oom Pieter in het tuchthuis komen inwonen.⁵¹ De neven zullen hun oom ook in de tapijtweverij terzijde hebben gestaan. Het was de bedoeling van de kinderloze Van Son, zo blijkt uit zijn testament van 22 augustus 1788, dat Adrianus van den Heuvel ook de fabriek zou overnemen.⁵² Maar het liep anders.

Politieke veranderingen

In 1793 was Breda enige weken bezet geweest door Franse troepen. Toen het Franse leger in de zomer van 1794 opnieuw Breda naderde, verlieten veel angstige burgers de stad. Zelfs de magistraat nam de benen en ook Pieter van Son hoorde tot de uitgewekenen. In de maand juli vertrok hij en nam de voorraden grondstoffen uit de tapijtfabriek mee. Daar zal de wens achter hebben gezeten zijn bedrijfskapitaal veilig te stellen. In het voorjaar van 1795 keerde Van Son weer terug, maar de fabriek bleef stilliggen. Alleen in het tuchthuis werd nog gewerkt.⁵³

Op bestuurlijk niveau was in 1795 veel veranderd: de katholieken waren deel gaan uitmaken van het stadsbestuur, dat nu via verkiezingen tot stand kwam. De tienraad was verdwenen en ook de oude aalmoezeniecommissie, ook wel aangeduid als de 'commissie voor de Stadsfabricque', bestond niet meer. De Domeinraad was in 1795 opgeheven nadat de Nassause domeinen geconfisqueerd waren.

De Aalmoezenie had sinds de scheiding in 1792 in een katholiek en een protestants deel meer het karakter van een particulier armenfonds gekregen en stelde zich veel zelfstandiger op. In 1795 werden er twee nieuwe regenten benoemd uit de leden van de municipaliteit, de burgers Havermans en Van der Borch. Deze heren verzochten Van Son vriendelijk doch dringend, de fabriek weer aan de gang te brengen *opdat de armeluiden deser stad weder aan werk mogte komen*.⁵⁴ Het armenfonds was totaal uitgeput door het toegenomen aantal behoeftigen als gevolg van de exorbitante stijging van de voedselprijzen. Van Son zag echter geen kans meer de fabriek opnieuw op te starten, zo liet hij weten. Naar de reden voor zijn houding kunnen we alleen maar gissen. Maar zijn relatie tot het nieuwe stadsbestuur was een totaal andere dan voorheen. Op subsidie of andere financiële tegemoetkomingen hoefde Van Son niet meer te rekenen want de stad zat financieel volkomen aan de grond. De f 350,- per jaar die Van Son had genoten *als aannemer van 't Tugthuijs wegens de fabriek van stadswegen* was al in 1793 op voorstel van de tienraad bij een bezuinigingsronde gesneuveld.⁵⁵ Daarnaast was de verhouding met de Aalmoezenie niet meer zo innig als vroeger. De plaats van de aalmoezeniecommissie, die altijd de belangen van de stadsfabriek in de magistraatsvergadering had bepleit, was nu ingenomen door het Comité voor Algemeen Welzijn. Deze commissie, gekozen uit de leden van de municipaliteit, had zich met veel meer zaken bezig te houden dan alleen met de armenzorg en de stadsfabriek. Gezien de desolate financiële toestand van de stad had de Aalmoezenie van het nieuwe stadsbestuur dus niet veel te verwachten. Dat verklaart

het verrassende besluit van de roomse Aalmoezenie van 5 juni 1795 om zelf maar een tapijtfabriek op te richten onder de zinspreuk 'Tot nut der Armen'.⁵⁶ De regenten vonden dat het hun plicht was om voor werk te zorgen *opdat de minvermogende Burgers door gebrek van werk van 't noodige niet worde verstooken*. De fabriek werd gevestigd in het Oude Vrouwenhuis dat Van Son op last van de municipaliteit moest ontruimen.⁵⁷

'Tot nut der Armen'

De nieuwe tapijtfabriek onder de zinspreuk 'Tot nut der Armen' stond onder leiding van Hendrik van Glabbeek, die bij Van Son meesterknecht van de tapijtweverij was geweest. De aalmoezeniereregenten benoemden Pieter van Gils tot directeur, tevens boekhouder. Enkele maanden later werd hij ook regent van de Aalmoezenie. De nieuwe onderneming kwam aan startkapitaal door het uitgeven van obligaties aan welgestelde, 'menslievende' burgers, voor een totaalbedrag van *f* 10.000,-. Ook de Aalmoezenie nam twee obligaties. Op dat moment waren er dus twee werkhuizen: 'Tot nut der Armen', dat al snel aan zestig tot zeventig armen, hoofdzakelijk thuiswerkers, werk verschafte met spinnen en twernen, en de fabriek in het tuchthuis waar Van Son nog directeur was en waar ook geweven werd. In maart 1796 gaf Van Son zijn directeurschap van het tuchthuis op. Hij zag geen kans meer van de aanneemsom van *f* 800,- de gevangenen behoorlijk te onderhouden zonder zichzelf te ruïneren. Een gevraagde extra toelage van *f* 2.000,- *wegens de duurte der tijden* kreeg hij niet. Al jaren eerder had hij verschillende malen om extra toelagen gevraagd en die niet gekregen. Nu was voor hem de maat vol.⁵⁸ Hendrik van Glabbeek nam de functie van tuchthuisdirecteur over onder de voorwaarde dat hij als opzichter van de tapijtfabriek 'Tot nut der Armen' aan de gedetineerden werk zou verschaffen zolang deze fabriek bestond.⁵⁹

De strijd om het octrooi

Na het ontruimen van het Oude Vrouwenhuis had Van Son zijn tapijtfabriek voortgezet, mogelijk in het huis van zijn zuster in de Veemarktstraat. Hij was van mening dat het octrooi op de tapijtfabricage dat voor 25 jaar aan de stad was verleend, nu op grond van de verklaring van de Rechten van de Mens vervallen was, zodat hij ongestoord zijn gang kon gaan. De aalmoezeniereregenten dachten daar anders over, zoals blijkt uit een adres van 23 april 1796, gericht aan de Representanten van Bataafsch Brabant, waarin zij verzochten het octrooi van de stad opnieuw te bevestigen. Het viel niet in te zien, zo stelden zij, dat onder de Rechten van de Mens een fabriek voor persoonlijk gewin begrepen was. Bovendien kon het belang van een enkel individu niet gelijk gesteld worden met dat van een hele stad. Het belang van de stad was, dat de gedetineerden hun kost konden blijven verdienen en daarvoor moest concurrentie worden uitgeschakeld, zo meenden de aalmoezeniereregenten.⁶⁰ Het is opmerkelijk dat de regenten niet refereerden aan het belang van hun eigen onderneming maar aan dat van het tuchthuis. Ze gingen er kennelijk van uit dat het octrooi bij de tuchthuisfabriek behoorde.

Dit adres werd voor advies gezonden aan de municipaliteit. Deze was in meerderheid van mening dat Van Son gelijk had: de macht van de heer van Breda was vervallen en daarmee het door hem verleende octrooi. De heren van de municipaliteit, enigszins geprikkeld omdat zij niet gekend waren in het voornemen van de aalmoezenierregenten een adres uit te doen gaan, vonden het argument dat het belang van de stad prioriteit moest hebben boven dat van de individuele burger *voorzeker te veel bewijzende om iets hoegenaamd te bewijzen: Uit hoofde dat, met hetzelfde gemak, alles zou kunnen worden aangevoerd om zulke beginselen, niet alleen te doen waggelen die wij allen Heilig beloofd hebben staande te zullen houden als waarop zich onze eenige welvaard en geluk moet bouwen maar ook dezelve dagelijks dan onder dit dan onder dat voorwendsel te renverseren.*⁶¹

Dat was een politieke opvatting waar de Aalmoezenie en het tuchthuis niet veel mee opschoten. Gelukkig voor hen oordeelden de Representanten van Bataafsch Braband op 18 augustus 1796 dat het octrooi niet bevestigd hoefde te worden omdat het bleef bestaan zolang er op het punt van uitsluitende octrooien geen algemene maatregelen genomen waren.⁶² Van Son kreeg de aanzegging onmiddellijk de productie te staken en zijn fabriek op te heffen. Hij voldeed hieraan maar liet het bord bij zijn huis uit protest hangen totdat de municipaliteit hem sommeerde het weg te halen.⁶³ Na het aflopen van het Bredase stadsmonopolie in 1803 begon Van Son opnieuw een tapijtweverij in de Tolbrugstraat.

Het tuchthuis in moeilijkheden

Begin 1799 deelden de aalmoezenierregenten aan de tuchthuisregenten mee dat de werkzaamheden in het tuchthuis per april beëindigd zouden worden.⁶⁴ Het tuchthuis dreigde daardoor ernstig in de problemen te raken. Directeur Hendrik van Glabbeek was volgens contract verplicht om de gedetineerden van werk te voorzien. De vrees bestond nu dat hij, net als Van Son eerder had gedaan, het voor gezien zou houden.⁶⁵ Van Glabbeek had al eerder bedreigd *de Geconfineerdens aan haar Lot te moeten overlaten, als niet in staat zynde, haar te kunnen voeden* omdat hij door de prijsstijgingen zelf veel geld moest voorschieten voor het onderhoud van de gedetineerden en de stad Breda geen kans zag dat volledig te compenseren.⁶⁶ Verschillende dorpen uit de voormalige Baronie hoorden nu bij het departement van de Dommel en wilden niet meer meebetalen. Het tuchthuis verkeerde zo in een preciaire financiële situatie. De municipaliteit zag, op advies van het Comité van Algemeen Welzijn en Finantie, de oplossing in een rekest aan het Vertegenwoordigend Ligchaam des Bataafschen Volks. Op grond van artikel 38 van de Algemene beginselen van de Staatsregeling van 1798: *Er zal, door de gantsche Republiek, alleen regt worden gesproken in naam en vanwege het Bataafsche Volk*, was de Natie verplicht het tuchthuis, dus de eigendom, het beheer en de werkverschaffing over te nemen, zo meenden zij, en wel onmiddellijk. De Eerste Kamer van de Volksvertegenwoordiging wees het verzoek op 18 november 1799, althans voorlopig, van de hand.⁶⁷

Uit het verslag van de 'Agent van Nationale Economie' Johannes Goldberg van zijn bezoek aan Breda in juni 1800 blijkt echter dat er in het tuchthuis nog steeds tapijten werden geweven. Het kammen, spinnen en verven van het koehaar vond plaats in de fabriek 'Tot nut der Armen', waar ongeveer honderd armen werkten.

Het weven gebeurde nu uitsluitend in het tuchthuis, volgens Goldberg. Hij roemde dit werkhuis als een van de beste werkinrichtingen van het land.⁶⁸ Het lijkt erop dat de roomse aalmoezenie met zijn dreigement om de werkzaamheden in het tuchthuis te beëindigen, had gehandeld onder druk van Van Glabbeek. De arbeid in het tuchthuis was voor hem te duur geworden. De actie had in zoverre succes dat Van Glabbeek verhoging kreeg van zijn traktement en enkele malen een toeslag wegens de stijging van de prijzen van levensmiddelen.⁶⁹ Dat er in 1800 alleen nog in het tuchthuis werd geweven kan er op wijzen dat de wevers uit de 'Stadsfabricq' in het Oude Vrouwenhuis met Van Son mee waren gegaan naar zijn nieuwe onderkomen. De vraag blijft dan open waar de wevers tussen 1796 en 1803 bleven. Van den Eerenbeemt meent dat Van Son in die tijd een fabriek in Tilburg had.⁷⁰

Op weg naar het einde

Het aflopen van het octrooi in 1803, gevoegd bij prijsstijgingen voor grondstoffen tengevolge van het continentaal stelsel, maakte dat 'Tot nut der Armen' in 1808 aan de rand van een faillissement stond. Nieuw kapitaal was niet te krijgen; op de uitstaande obligaties werd allang geen rente meer betaald zoals blijkt uit de aalmoezenierekeningen.⁷¹ Hier wreekte zich het feit dat de leiding berustte bij de aalmoezenieregenten die een ander belang hadden namelijk zoveel mogelijk mensen aan het werk zetten, dan de ondernemer Van Son die het te doen was om winstmaximalisering. Ten slotte werd de fabriek in 1814 door twee ondernemers overgenomen. Op dat moment waren er drie Bredase tapijtfabrieken: die in het tuchthuis, de voortzetting van 'Tot nut der Armen' en de door Van Son in 1803 nieuw opgerichte fabriek.

Hoe succesvol was de werkverschaffing?

Van den Eerenbeemt concludeert in *Armoede en Arbeidswang* ten aanzien van de Bredase Vloertapijtfabriek dat deze een positieve uitwerking had. *Te constateren viel, schrijft hij, dat de bedelarij in Breda afnam, terwijl voor de plaatselijke armenzorg de druk van de financiële lasten der bedeling verminderde.*⁷² Waarop deze conclusie gebaseerd is, geeft hij niet aan en er valt wel iets op af te dingen. Weliswaar nam het aantal geregistreerde openbare ordedelicten tussen 1750 en 1795 af en is het verleidelijk dit toe te schrijven aan de werkverschaffing, maar een verklaring hiervoor kan ook zijn dat er om financiële redenen prioriteiten werden gesteld aan de vervolging van strafbare feiten. De schepenbank kan ook veel bedelaars zonder vorm van proces de stad uit hebben gezet.⁷³

De feiten spreken een al te rooskleurige voorstelling van zaken ook tegen. De volgende voorvallen kunnen dat illustreren. In 1796 namen de klachten over bedelaars weer hand over hand toe. De municipaliteit besloot dat ze allemaal buiten de stad gezet zouden worden en *daar wederom binnenkomende, regelregt op den toeren gebragt*. Maar blijkbaar werkte het niet zo. Het Comité van Algemeen Welzijn begon zich af te vragen wie er eigenlijk verantwoordelijk was voor het weren van vreemde bedelaars.⁷⁴ De 'armenjager' had namelijk na de omwenteling van 1795 zijn congé gekregen.

Ook de armenfondsen hadden het moeilijk. In 1797 wendden de roomse en de

gereformeerde aalmoezenie zich met een rekest tot de municipaliteit.⁷⁵ Zij hadden last van vreemdelingen, waaronder vroegere ‘inboorlingen’ die allang hun recht op ondersteuning verloren hadden en toch een uitkering kwamen vragen terwijl de opbrengsten van de wekelijkse collecten drastisch afnamen. Maar dat kwam, zo wisten ze, door een *Soort van volk te Luij om te werken waartoe hun echter de Geleegenheid door het thans in weezen zijnde hairfabricq niet ontbreekt, hunnen kinderen insgelijks daar af houden dezelve liever in ‘t Beedelen Exerceeren en tot leediggangers en onnutte Creattuuren der Maatschappij opvoeden, waardoor de milde giften welke de goede geintentioneerden wekelijks in de Busschen plagten te geeven, merkelijk vermindert worden.* Ze vroegen een bedelverbod en het uitzetten van alle vreemde inwoners. En zo besloot de municipaliteit op advies van het comité van Algemeen Welzijn het oude plakkaat uit 1779 weer op te poetsen, zij het met *uitlating van al dat geene daarin vermeld staat, den gewezen stadhouder betreffende.*⁷⁶

De afnemende collecte-opbrengst was echter meer te wijten aan de slechte economische situatie waaronder ook de beter gesitueerden leden. Andere liefdadigheidsinstellingen die afhankelijk waren van ‘levend geld’ zoals collecten en giften, hadden daar ook mee te maken. Bovendien waren de lonen in de tapijtfabriek door de sterk gestegen voedselprijzen niet meer toereikend om in het levensonderhoud te voorzien. In 1778 was het spinloon vastgesteld op tien cent per pond gesponnen haar. In 1800 was dat dertien duiten (ruim 8 cent), zoals Goldberg in zijn verslag mededeelde.⁷⁷ Veel armen zullen er voor gekozen hebben, liever te gaan bedelen of hun kinderen uit bedelen te sturen. Ook de mededeling van Goldberg dat het stadsbestuur zonder pardon bedelaars aan het werk zette in het tuchthuis moet met een korrel zout worden genomen. Als er inderdaad veel bedelaars waren, was dat fysiek al onmogelijk. Op zijn vragen zal Goldberg sociaal wenselijke antwoorden hebben gekregen. Dat alles neemt niet weg dat in de loop der jaren honderden armen iets hebben kunnen verdienen dankzij het initiatief van Van Son. Zonder de tapijtfabriek had het er voor veel mensen nog ellendiger uitgezien.

Bij wijze van nabeschouwing

Het economisch concept zoals dat in 1778 zijn neerslag kreeg in het contract van Van Son met de magistraat, was knap bedacht. Het werkte voor alle partijen. Het tuchthuis zorgde voor een vaste kern arbeiders tegen relatief lage kosten, de stad zorgde voor startkapitaal maar zonder risico te lopen en de Aalmoezenie leverde indirect arbeiders via repressieve maatregelen zoals onthouden van ondersteuning. Door het stadsoctrooi op de fabricage van koeharen vloertapijten had ondernemer Van Son in de Baronie geen concurrentie te duchten.

Het was vooral de samenwerking van de drie partijen en het eigen ondernemersbelang van Van Son die de tapijtfabriek succesvol maakten, totdat politieke ontwikkelingen een spaak in het wiel staken.

Ter vergelijking bekijken we de situatie in 's-Hertogenbosch. Daar werden aan het einde van de achttiende eeuw twee plannen voor werkverschaffing gepresenteerd met elementen die afgekeken lijken te zijn van wat in Breda bestond. In 1785 presenteerde de al eerder geciteerde *Borger van 's Bosch* A.J. Vereyck, een plan waarin hij

voorstelde een tuchthuis annex werkhuis in te richten waar garen gesponnen kon worden. Er was zoveel behoefte aan gesponnen garen dat er voor tweeduizend armen en boeven werk zou zijn te vinden. Een aanlokkelijk vooruitzicht voor een stad waar volgens Van Eyck relatief de meeste armen waren. Er kwam niets van het plan terecht omdat de financiering via een lening en vrijwillige bijdragen zou moeten lopen. De burgers hadden er geen geld voor over om *bevrijd* (te worden) *van den onbeschrijflijken overlast der talloose beedelaars*.⁷⁸ In 1798 leed een tweede, vergelijkbaar plan schipbreuk. Nu ging het om een ‘algemeen Werkhuis’, niet alleen bedoeld om de bedelarij te stoppen, maar ook om de armen werk te bezorgen. Het plan, opgezet door regenten van verschillende armenfondsen, behelsde in het werkhuis te gaan *exerceeren twee het meeste en promptste debiet belovende Fabricquen, namentlijk een Tapijtweverije en een Kousenweverije*. Ook nu weer moest de financiering rondkomen door vrijwillige giften van beter gesitueerden. Opnieuw hadden dezen er geen boodschap aan *de meestal luye lediggangers, die dagelijks de straaten en openbare plaatsen vervullen, de huizen der meervermogenden als 't waare bestormen*⁷⁹ aan een beter lot te helpen. Met andere woorden: de elite had geen geld over voor een alternatieve beheersingsstrategie in plaats van armenzorg om de sociale orde te handhaven.

Twee conclusies kunnen uit dit voorbeeld getrokken worden. In de eerste plaats dat alleen particulier initiatief niet voldoende was en in de tweede plaats dat de Bredase tapijfabriek bekend en succesvol was en tot navolging uitnodigde.

AANTEKENINGEN

1. P.P.M. Klep, *Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied; de economische ontwikkeling in de Noordantwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750-1850* (Tilburg, 1973), 30-31.
2. M.J.M. Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda, III, Hoofdlijnen en accenten 1795-1960* (Breda, 1990), 27.
3. F.F.M. Vercauteren, ‘Breda als handelsstad in het midden van de achttiende eeuw’, in: *Jaarboek De Oranjeboom* 11 (1959), 78-82.
4. Otto van der Meij, ‘Decemviratus’ De Bredase tienraad: geschiedenis van een stedelijk college’, in: *Jaarboek De Oranjeboom* 54 (2001), 90.
5. Klep, *Groeidynamiek*, 42.
6. Th.E. van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda* (’s-Gravenhage, 1744), 100.
7. Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1988), 29.
8. A. Hallema, ‘Hoe Breda in 1707 zijn tuchthuis kreeg’, in: *Jaarboek De Oranjeboom* 10 (1958), 155.
9. ARA, Archief Staten-Generaal, inv.nr. 7521, rekestes 1e kwartaal 1706.
10. RANB, collectie Cuypers van Velthoven, inv.nr. 340, voor kopie zie SAB, OAA, inv.nr. 96.
11. A. Hallema, ‘Het Bredase tuchthuis in de tweede helft der achttiende eeuw’, in: *Jaarboek De Oranjeboom* 11 (1959), 104.
12. SAB, Oud Rechterlijk Archief (ORA), inv.nr. 411, contract 11 augustus 1762.
13. SAB, ORA, inv.nr. 411, contract 4 augustus 1767.
14. SAB, Oud Administratief Archief (OAA), inv.nr. 81, Magistraatsnotulen 25 januari 1775.
15. Hallema, ‘Het Bredase tuchthuis’, 105.
16. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor ‘onnutte’Nederlanders in de Republiek, 1760- 1795* (’s-Gravenhage 1977), 10.
17. Geciteerd in : Van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 13.
18. Van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 19.
19. SAB, OAA, inv.nr.2281, Beschikking van de Nassause Domeinraad inzake het wederom aanstellen van een permanente rentmeester van de Aalmoezenie armen, 29 oktober 1766.

20. SAB, Archief Aalmoenienskamer, inv.nr. 31, Nota waarin maatregelen worden voorgesteld om de slechte financiële toestand van het fonds van de Aalmoenzie wez gezonu te maken. (ongedateerd maar waarschijnlijk van eind 1774).
21. SAB, OAA, inv.nr. 81, magistraatsnotulen 20 maart en 30 oktober 1775.
22. Zie aantekening 20.
23. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Van aalmoes naar werkverschaffing; nieuwe ideeën over bestrijding van het pauperisme te 's-Hertogenbosch', in: *Bestaan en Bedrijvigheid. Aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1750-1850* (Tilburg, 1975), 51.
24. SAB, OAA, inv.nr. 81 magistraatsnotulen 25 januari, 20 februari en 20 maart 1775.
25. Een penning die op de jas gedragen moest worden.
26. SAB, OAA, inv.nr. 81, magistraatsnotulen 20 april en 1 mei 1775.
27. Van den Eerenbeemt, *Bestaan en bedrijvigheid; aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1750-1850* (Tilburg, 1975), 50-51.
28. V. Muntjewerff – van den Hul, *Van oude mannen, vrouwen en regenten* (Oosterhout, 2002), 20.
29. *Volkskrant*, 18 juli 2002.
30. SAB, OAA, inv.nr. 81, Magistraatsnotulen 15 mei 1775.
31. SAB, OAA, inv.nr. 81, Magistraatsnotulen 29 September 1775.
32. A.C.M. Kappelhof, 'Om stadtsnerige ende welveren te vorderen', in: *Industriële Archeologie* 11 (1991), 14.
33. SAB, OAA, inv.nr. 723, stadsrekening over 1776.
34. SAB, OAA inv.nr. 2286, Resolutie, houdende verbod om te bedelen, als mede verzoek aan de inwoners van Breda om hun aalmoezen ten behoeve van de armen in de wekelijks rondgaande collectebus te storten; met aantekening van publicatie van het verbod. 1779.
35. SAB, Archief van de Aalmoenienskamer, inv.nr. 114, Beschikkingen van de magistraat op verzoekschriften om bedeling door de Aalmoenzie, met advies van de Aalmoenienskamer, 1772-1779.
36. SAB, Archief van de Aalmoenienskamer, inv.nr. 114, Beschikkingen van de Magistraat op verzoekschriften.
37. SAB, OAA, inv.nr. 81, Magistraatsnotulen 11 December 1777.
38. F.A. Brekelmans, 'Bestuur en Rechtspraak', in: *Geschiedenis van Breda. Deel II. Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam, 1977), 127.
39. SAB, ORA, inv.nr. 412, fol. 117-119, contract 11 juli 1778.
40. SAB, OAA, inv.nr. 82, Magistraatsnotulen 7 september 1778.
41. SAB, OAA, inv.nr. 2284, Akte van octrooi door prins Willem V voor de magistraat, houdende verlening van het alleenrecht om binnen stad en Land van Breda kleden, tapijten en zgn. Hilversomsche baayen te vervaardigen gedurende 25 jaar tot verbetering van de financiële toestand van de armen. 23 augustus 1778.
42. SAB, OAA, inv.nr. 82, magistraatsnotulen 30 maart 1778.
43. SAB, ORA, Archief Schepenbank, inv.nr. 411, folio 50.
44. SAB, OAA, inv.nr. 83, Magistraatsnotulen 18 oktober 1779.
45. SAB, Collectie Reigersman (IV-29), inv.nr. 10/26, Plakkaat tegen bedelarij.
46. G.A. Oosterhout, afd. Armwezen, Rekeningen der katoenfabriek 1777-1785.
47. John Howard, *Prisons and Lazarettos. Vol.I: The State of the prisons in England and Wales* Repru 4th ed. 1792. With a new introduction by R W England jr. (Reprint: Patterson Smith Reprint Series in Crimology, Law Enforcement and Social problems), 51.
48. A. Hallema, 'Het Bredase tuchthuis in de eerste helft van de achttiende eeuw (slot)', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 12 (1960), 78.
49. SAB, OAA, inv.nr. 84, Magistraatsnotulen 7 november 1782 en 27 oktober 1783.
50. SAB, OAA, inv.nr. 2369, Stukken betreffende de haarspinnerij en fabriek van vloerkleden, geëxploiteerd door Pieter van Son, directeur van het Tuchthuis, 1778 – 1792.
51. SAB, ORA, inv.nr. 411, fol.200, contract oktober 1791.
52. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 1131, akte 123, testament Pieter van Son dd 22 augustus 1788.
53. SAB, OAA, inv.nr. 309, ingekomen en minuten van uitgaande missiven, stuknr. 30.
54. SAB, OAA, inv.nr. 91, Notulen municipaliteit 4 juni 1795, fol. 108.
55. SAB, OAA, inv.nr. 27, Resoluties en andere stukken van de vergadering van de tienraden, 25 november 1793.
56. SAB, OAA, inv.nr. 309, ingekomen en uitgaande missiven, stuknr. 30.

57. SAB, OAA, inv.nr. 91, Notulen municipaliteit 4 juni 1795.
58. SAB, OAA, inv.nr. 166, Register van Apostillen, 10 november 1789 en 27 mei 1790.
59. SAB, OAA, inv.nr. 309, ingekomen en uitgaande missiven, stuknr. 30.
60. SAB, OAA, inv.nr. 309, ingekomen en uitgaande missiven, stuknr. 30.
61. SAB, OAA, inv.nr. 308, ingekomen en uitgaande missiven, stuknr. 66.
62. SAB, OAA, inv.nr. 309, ingekomen en uitgaande missiven, stuknr. 30.
63. SAB, OAA, inv.nr. 93, Notulen municipaliteit 24 oktober 1796.
64. SAB, OAA, inv.nr. 98, Notulen municipaliteit 7 februari 1799, fol. 83.
65. SAB, OAA, inv.nr. 98, Notulen municipaliteit 11 februari 1799, fol. 87-88.
66. SAB, OAA, inv.nr. 97, Notulen municipaliteit 7 November 1798, fol. 228-230.
67. SAB, OAA, inv.nr. 316, ingekomen en uitgaande missiven 19 februari 1799 en inv.nr. 317, ingekomen en uitgaande missiven 27 november 1799.
68. J. Goldberg, 'Journaal der reize van den agent van nationale oeconomie der Bataafsche Republiek', in: *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 18 (1859), 313.
69. SAB, OAA, inv.nr. 98, Notulen municipaliteit 23 mei 1799; inv.nr. 100, notulen 9 juni 1800, fol.163 en inv.nr. 101, notulen 7 November 1800, fol. 149.
70. H.F.J.M van den Eerenbeemt, *Streven naar sociale verheffing in een statische stad. Een kwart eeuw arbeid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Bergen op Zoom 1791-1816* (Nijmegen, 1963), 113.
71. SAB, Archief van de Gemeentelijke dienst voor maatschappelijk Hulpbetoon, inv.nr. 302, rekening 1815; inv.nr. 303, rekening 1816.
72. H.F.J.M van den Eerenbeemt, 'Het huwelijk tussen filantropie en economie. Een patriotse en bataafse illlusie', in : *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 38 (1975), 202.
73. L.G. Pisters en M.E. van Riemsdijk, 'Criminaliteit en strafrechtspleging in stad en land van Breda, 1700-1795', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 49 (1996), 76-77.
74. SAB, OAA, inv.nr. 95, Notulen municipaliteit 31 oktober 1796 en inv.nr. 96, Notulen municipaliteit 26 januari 1797.
75. SAB, OAA, inv.nr. 96, Notulen municipaliteit 13 februari 1797, fol. 478.
76. SAB, OAA, inv.nr. 96, Notulen municipaliteit 16 februari 1797, fol. 492.
77. Goldberg, 'Journaal ener Reize'.
78. Van den Eerenbeemt, 'Van Aalmoes naar werkverschaffing', 52.
79. Van den Eerenbeemt, 'Van Aalmoes naar werkverschaffing', 61.